

https://doi.org/10.31516/2410-5325.068.06

УДК 271.2-523.4(045)

Г. Д. Панков, доктор філософських наук, професор, Харківська державна академія культури, м. Харків

gpank27@gmail.com

http://orcid.org/0000-0003-1017-4891

ПРАВОСЛАВНИЙ ХРАМ ЯК МОДАЛЬНІСТЬ САКРАЛЬНОГО

Ґрунтуючись на дослідницькому досвіді феноменології релігії, осмислено православний храм як сакральний феномен, а також вивчено механізми його смислового конструювання. Проаналізовано місце і роль нуменозного з властивою йому кратофанією, а також значення уранічної та солярної ієрофаній у сакралізації храмового топосу. Встановлено, що сакралізація храму досягається шляхом наділення його есхатологічним і сотеріологічним значеннями, у результаті чого він сприймається найважливішим засобом становлення фінальної долі людини.

Ключові слова: *храмовий топос, сакральне, нуменозне, кратофанія, ієрофанія, ganz andere, феноменологія релігії.*

Г. Д. Панков, доктор философских наук, профессор, Харьковская государственная академия культуры, г. Харьков

ПРАВОСЛАВНЫЙ ХРАМ КАК МОДАЛЬНОСТЬ САКРАЛЬНОГО

Основываясь на исследовательском опыте феноменологии религии, осмыслен православный храм как сакральный феномен, а также изучены механизмы его смыслового конструирования. Проанализировано место и роль нуменозного с присущей ему кратофанией, а также значение уранической и солярной иерофаней в сакрализации храмового топоса. Установлено, что сакрализация храма достигается путем наделения его эсхатологическим и сотериологическим значениями, вследствие чего он воспринимается важнейшим средством становления финальной судьбы человека.

Ключевые слова: *храмовый топос, сакральное, нуменозное, кратофанія, иерофанія, ganz andere, феноменология религии.*

G. D. Pankov, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

ORTHODOX TEMPLE AS A MODALITY OF THE SACRED

The aim of this article is to reconstruct the sacred meaning of the Orthodox temple.

Research methodology. The study is based on the experience of the phenomenology of religion, which is used as a hermeneutical procedure and combined with a cultural analysis of creativity in its focus on the semantic design of religious artifacts.

Results. The use of the research experience of the phenomenology of religion made it possible to deeply comprehend the temple as a sacred phenomenon, as well as the mechanisms of its construction. The main mechanism is the

meaning of the numinous, endowed with the meaning of spiritual kratophany. The significant symbolic instruments of sacralization of the temple identified with uranic and solar hierophany — heavenly and solar symbolism, the value of which is given a numinous status. It has been established that the sacred elevation of the Orthodox temple is achieved by endowing its topoi with eschatological and soteriological significance. From this follows a look at the temple with all its attributes as the most important sacred means of arranging the final destiny of a human being, and with this value its authority is created and maintained in the Orthodox tradition.

The article demonstrates the high research productivity of the phenomenology of religion as a special religious discipline and at the same time as one of the approaches to the insight of the religious culture. The application of this approach enabled to have a better grip of the key aspects of the sacred phenomenon and the mechanisms of its modification in the Orthodox temple as a cultural artifact. The performed analysis enabled to overcome the narrowness of the usual view of the temple as a place of worship or a work of art and to reach the level of its comprehension as a cultural phenomenon that demonstrates the most important spiritual intentions of a human being and culture.

Novelty. An attempt is made to have a better grip of the sacred modification of the temple with a significant emphasis on the mechanisms of meaning formation of the artifact under consideration.

The practical significance. The results of this publication can be used in religious studies, cultural studies, theology, as well as in educational and upbringing practices in the formation in the minds of people of a humanistic attitude to the Orthodox culture.

Keywords: *temple topoi, sacred, numinous, kratophany, hierophany, ganzandere, phenomenology of religion.*

Постановка проблеми. З'ясування смислів релігійної культури потребує урахування ключового значення сакрального сенсу. Його слід сприймати не тільки як смисловий зміст релігійної культури, але й також як істотний ідеаційний інструмент конституювання її змісту. У цьому значенні актуалізується проблема вивчення механізмів культурної творчості, серед яких важливе місце належить сакралізації артефактів культури.

Постановка проблеми храму як модальності сакрального засвідчує його осмислення з позиції феноменології релігії, яка має вікову традицію і методологія якої широко використовується у світовому релігієзнавстві. Сакральне вбачається ключовим змістом релігійної культури і водночас істотним інструментом її інтерпретації. Звернення феноменології релігії до системи гуманітарних дисциплін, зокрема й культурології, значною мірою поглиблює їх дослідницький потенціал у галузі вивчення смислового змісту різноманітних релігійних артефактів і механізмів їхнього формування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вивченні феномену православного храму домінує література православних авторів з її

націленістю на апологетику християнства. У них храм розглядається в контексті теми порятунку людини в царстві Бога і його духовного оновлення, наприклад, книга «Православний храм», що вийшла у 2014 р. Езотеричні публікації про храм, наприклад, «Сакральна геометрія. Енергетичні коди гармонії» (esoterics. Wikiereading. ru / 8330), розкривають символіку різноманітних храмових атрибутів, представляючи її в якості реалізації світового космічного порядку. У культурно-філософському контексті осмисленню цієї проблеми присвячена кандидатська дисертація Є. Л. Лаконової «Храм як культурно-символічний текст: на прикладі православного храму». Однак не виявлено публікацій з інтерпретацією храму в контексті досягнень феноменології релігії в її співвіднесеності з культурологічною наукою.

Мета статті — реконструювати сакральне значення православного храму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно з феноменологією релігії, весь культурний простір поділяється на священне та мирське (сакральне і профанне). Під священним розуміється «те, що протиставлено мирському» (Еліаде, 2000). Йдеться про особливу реальність, яка виглядає як інобуття в ставленні до повсякденного життя та над якою вона підноситься в онтологічному та в аксіологічному значеннях. На відміну від філософії, священне цікавить феноменологію релігії переважно не в його трансцендентності, а в конкретних маніфестаціях, або ієрофаніях. Вони виявляються в окремих артефактах як предметах, діях, міфах, способі життя людей та способах їхньої поведінки. Кожен із них представляє предметну модальність сакрального, на осмислення якої спрямована феноменологія релігії. В означеному контексті храм уважається специфічною модальністю сакрального або ієрофанією, буття якої осмислюється в значенні інакшості щодо мирського оточення. Тому феноменологічний аналіз храму зосереджується на з'ясуванні його як феномену *ganz andere* (нім. — зовсім інше), істотно відмінного від звичайного людського, соціального і природного буття. Названий аналіз доречно доповнити культурологічним вивченням характеру і механізмів утворення смислового поля *ganz andere*.

Звернемося до однієї з богословських дефініцій храму. «Бачиш, дім Божий — те місце, де є Господь. Значить, у наших храмах у будь-який час є Господь, як і мабуть представлено це присутність в антимінсі. Благоговійно і зі страхом входите всі у храм Божий», — писав Іоанн Кронштадтський у своєму щоденнику (Іоанн Кронштадтский, 2005). У наведеному вислові доречно виокремити наступні ознаки, що позначають відповідні їм механізми формування сакральної модальності храму.

Перше: вираз «дім Божий» вказує на сакральний сенс споруди, іменованої храмом. Храм уважається належністю не людей, громади вірян або конфесії, а Божественною. Сакралізація як механізм породження священних смислів відторгає культову споруду від його мирського виміру і проголошує її власністю Numen (Бога, божества). Від значення Numen феноменологія релігії утворює термін numenos (нуменозне), яке вводиться в аналітику релігії однією з фундаментальних категорій. У такому випадку храм набуває значення нуменозного, яке є істотним фактором сакралізації певного соціокультурного простору, особливо різних місць здійснення релігійного культу. Відомий фундатор феноменології релігії Р. Отто визначив нуменозне як своєрідну категорію тлумачення і оцінки культури (2008), з чого випливає дослідницький інтерес до нього як до інструменту інтерпретації релігійної культури. Таким чином, у цьому дослідженні категорії нуменозного надається істотне герменевтичне значення.

Друге: вказівка на постійну присутність нуменозного в храмі, де антиминос, що покриває у вівтарі престол, уважається храмовим атрибутом з особливою концентрацією нуменозної сили. У такому випадку присутність вірянина в храмі осмислюється співприсутністю з Божественним, що свідчить про храм як про сакральний топос єднання людини з нуменозним. Отже, сакральна модальність храму неминуче зумовлює усвідомлення інтеграції людини в сакральне її поглинання сакральними цінностями.

Про цю обставину свідчить третій аспект розглянутого висловлювання — вимога благоговійного перебування в храмі, страх перед нуменозним, що незримо присутній у храмовому топосі. Тут цікаво простежити діалектичний взаємозв'язок між значеннями нуменозного страху і благоговіння. Для вирішення цього питання розглянемо поняття *tremendum*, уведеного Р. Отто і широко поширеного у феноменології релігії (*mysterium tremendum* — «жахлива таємниця, що змушує тремтіти») (Отто, 2008). Однак мова йде не про природний («тваринний») страх, а про благоговійний страх, який відчуває вірянин перед зустріччю з ірраціональною для нього надприродною силою. Тому завдяки значенню благоговіння перед нуменозним страху надається духовний сенс і водночас конститується абсолютна цінність нуменозного через значення благоговійного страху. Таким чином, сакралізація страху є засобом піднесення значення нуменозного і через значення нуменозного сакралізується страх. Обидва вони в сукупності зі значенням благоговіння утворюють сакральну модальність храму, сакралізуючи і ситуацію присутності в ньому людини.

У феноменології релігії значення *tremendum* органічно пов'язується зі значенням «majestas», що означає велич нуменозного.

Звернімося до творчості Іоана Кронштадтського, який зазначав наступне: «Входячи до церкви під час богослужіння чи не під час його, ви входите в особливий якийсь світ, не схожий на видимий: ви бачите святі ікони <людей>, які колись жили на землі і прославилися чудовим життям... Бачите особливо видатний образ Ісуса Христа, славою Якого наповнені всі кінці землі — це диво любові до роду людського, що гине в гріхах. Бачите образ Пречистої Його Матері-Діви — диво чистоти, любові до людей, милосердя, лагідності, смирення, терпіння, відданості Богу» (2006, Т. 2). У своїх «Думках про Церкву і православне богослужіння» Іоан Кронштадтський змальовує барвисту панораму величі храму, у якому онтологічний її аспект тісно переплітається з аксіологічним. Храм як особливий світ, під яким мається на увазі піднесене над земним буттям Небесне царство, наповнюється ціннісним змістом, що свідчить про аксіологію святості, яка проєктується на храмовому живописі і в ритуалах.

Велич храму втілює ідею величі небесної слави не тільки в цілісному своєму вираженні, але і в кожному одиничному атрибуті. Наприклад, численні свічки та світильники символізують найчистіше небесне світло, що витісняє темряву. У такому випадку присутність людини в храмі вказує на ситуацію присутності в оточенні святості і співприсутності зі світом святих угодників. Символічна онтологія подієвості сакральності і людини набуває антропологічного вираження: *«хто я та який я є, присутній в храмі?»* Іоан Кронштадтський закликає кожну людину критично усвідомити власну самість перед блискучими в храмі Божественним світлом і ликами святих, відзначаючи: «Гріхи наші — це тьма, пекельна темрява!.. І яка це буває темрява, непроглядна темрява, що приховує від нас абсолютно світло Боже, темрява смертна, що віддаляє від істинного життя і приносить у всю істоту нашу смерть духовну» (2006, Т. 2). З цього випливає очевидна думка про значення викривальної функції сакральної символіки храму, що втілює християнський ідеал духовної чистоти: уособлюючи собою духовну чистоту, світло нетерпиме до духовної темряви, яку воно повністю витісняє з сакрального простору. Велич храму не просто показує духовну низовину стану душі людини, а й осуджує її, а також спонукає до здійснення радикальної духовної трансформації. Велич храму в контексті модальності сакрального охоплює ідею величі людської особистості в сакральному вимірі.

Поряд з онтологічним і аксіологічним чинниками кодифікації модальності храму, використовується *кратофанічний* чинник. Назване поняття запропоновано М. Еліаде, послідовником Р. Отто. Воно покликає означувати персоніфіковану ідею нуменозного, яка істотно відрізняється від чисто спіритуалістичного його вираження. Numen

(Божество) наділений надприродною силою, за допомогою якої ним встановлюється влада над людиною і космічними стихіями. У такому випадку храм є вмістилищем цієї сили та її транслятором у ставленні до людини. Кратофанія сакрального в храмі розглядається як духовна кратофанія — божественна сила, що очищає, освячує і оновлює людські душі через церковні таїнства. Таїнства наділяються рятувальною силою, яка підносить душі людей до Бога.

Значення храму, як й інших культових місць, наділяються рясною і особливою кратофанічною насиченістю, яка відсутня в мирському вимірі буття. «Ніде так благодатно не відчувається присутність Духа Святого, як у храмі Божому», — підкреслював в одній зі своїх проповідей кримський архієпископ Лука (В. Ф. Войно-Ясенецький) (2007). Кратофанічна насиченість храму не тільки вбачається в безпосередній містичній присутності Святого Духа в храмі, але й також в особливій силі церковних таїнств і літургійних молитов, фіміам яких проникає в серця людей і якими «дихають душі наші благодатним повітрям» (Лука, архієпископ Сімферопольський та Кримський, 2007). Кратофанія є істотною і необхідною ланкою сакрального як *ganz andere* в значенні духовної прагматики життєвого застосування, але не суто метафізичного умогляду.

У феноменології релігії сакральне розглядається в ситуації контраст-гармонії відразливого / привабливого, страхітливого / чаруючого. Означену амбівалентність Р. Отто висловлює наступними словами: «чого боюся — до того ж і тягнуся» (2008). У термінологічній формі ця ситуація позначається бінарною опозицією *tremendum* / *fascinierende* (*mysterium tremendum* / *mysterium fascinans*). Обидва поняття є істотними ланками ейдетики сакрального з властивою йому кратофанією і водночас двома найважливішими механізмами конституювання модальності сакрального.

Цілком зрозуміло, що храм володіє привабливою силою, покладеною не в зовнішньому його естетичному вираженні, але у священному сенсі, яким наділяється естетична інфраструктура. Наприклад, палаючі перед іконами світильники символізують «нетварне», але не речове світло, яке сприймається звичайним життєвим поглядом. На відміну від останнього, Іоан Кронштадтський нагадує про значення світильників як вираження неприступності Божественного світла і сприйняття Бога як «вогню поядуючого» для нерозкаяних грішників, а для праведників — очисного і животворяючого вогню. Божа Мати наділяється fascinoю значенням найчистішого світла, що світиться у всьому Всесвіті життєдайним вогнем для всіх благочестивих, але разом з цим — і *tremendum* значенням вогню, який спалює нечестивих. Аналогічним

чином амбівалентним значенням світильників наділені всі православні святі, які «палаючі і світять всьому світу своєю вірою і чеснотами», але водночас вони є носіями вогню, який спопеляє тих, хто не шанує їх (Іоанн Кронштадтський, 2006, Т. 2). «Отже, грішник, — писав він, — тремти від ликів святих через гріхи твої, та дивись, щоб не вийшов від них вогонь палючий, та почитай лики їх пристойною їм честю... у цьому користь для тебе самого: якщо старанно будеш почитати їх та пригадувати життє і подвиги їх, то сам будеш змінюватися на краще...» (2006, Т. 2). Тут, як бачимо, ідея контраст-гармонії священного виходить за межі чисто метафізичного сприйняття в площину ціннісного повчання і стає повчальною силою в амбівалентності загрозливою і залучає сили відповіді тремдунному і фасцинуючому сенсам нуменозного. Обидва вони в сукупності становлять кратофанію, за допомогою якої здійснюється захоплення свідомості людини сакральним і її утримання в ньому.

Фасцинування сакральної модальності храму здійснюється за допомогою піднесення священного простору над мирським, що визнається універсальним явищем релігійної культури. «Тут людина пізнає і відчуває, що вона є образ Божий, що вона на землі тільки гість і прибулець, що вона власне є житель Небесний..., що вона є чадо Боже. Тут, на протигагу світу грішному, вона бачить тільки святиню, правду, любов і милосердя в особах, зображених на іконах, і чує те ж у співах», — повчав паству Іоанн Кронштадтський (2006, Т. 3). Тому зрозуміло, що піднесення храму як священного простору над його мирським оточенням здійснюється аксіологічним засобом — через ціннісне наповнення обох сторін буття з встановленням пріоритету нуменозного. Цей пріоритет виражається опозицією між абсолютно досконалим (Небесним, Божественним) і недосконалим (мирським) буттям. З цієї диспозиції храм осмислюється як прообраз Небесного царства, і названий сенс надає храму модальності сакрального. Одночасно мирське буття оцінюється як тимчасовий притулок людини — як пар, що існує недовго і незабаром зникне, і має водночас як життя, призначене для розкриття душевних сил людини з метою устремління її душі на Небо. В означеному відношенні храм розглядається школою виховання християнських душ, що потребує від людини транспозиції свідомості, яка звільняє його від мирської суєти в напрямку сходження до ідеалу святості. Святість є сакральною модифікацією блага як універсального культурного атрактора. Названий атрактор слугує найважливішим механізмом формування сакральної моделі храму, значення якого захоплює свідомість християнина та інтегрує його в православну традицію.

Висновки. Використання дослідницького досвіду феноменології релігії дозволяє глибоко осмислити храм як сакральний феномен і

механізми його смислового конструювання. Головним таким механізмом вважаємо значення нуменозного, наділене значенням духовної кротофанії. Істотними символічними інструментами сакралізації храму є уранічні і солярні ієрофанії – небесна і солярна символіка, яким надається нуменозний статус. Уранічна модифікація сакрального підноситься над хтонічним, а солярна («світлофорна») протистоїть темряві в її духовному значенні.

Сакральне піднесення православного храму досягається шляхом наділення його топосу есхатологічним і сотеріологічним значеннями, унаслідок чого він стає небесною пристанню порятунку людини та світу. Із цього випливає погляд на храм з усіма його атрибутами як на найважливіший сакральний засіб становлення фінальної долі людини, і цим значенням створюється і підтримується його авторитет у православній традиції. Сакральне піднесення храму сприяє сакральному піднесенню людини, інтегрованої у священну площину храму. В означеному контексті сенсу православного храму притаманний антропологічний вимір у християнській персоналістичній парадигмі.

Усе вище викладене демонструє дослідницьку продуктивність феноменології релігії як спеціальної релігієзнавчої дисципліни і специфічне осмислення релігійної культури. Її застосування дозволяє глибоко усвідомити ключові аспекти феномену сакрального і культурні механізми його модифікації в різноманітних артефактах. Такий аналіз дозволяє подолати вузькість звичного погляду на храм як на культове приміщення або твір мистецтва і вийти на рівень його розуміння як топосу, що демонструє найважливіші духовні інтенції людини і культури.

Перспективи подальшого дослідження теми вбачаються у використанні ширшого кола досягнень феноменології релігії в осмисленні сакральності храму.

Список посилань

- Иоанн Кронштадтский. (2006). Мысли о Церкви и православном богослужении. Святой праведный Иоанн Кронштадтский. *Собрание сочинений*. Т. 2. (с. 3–335). Краматорск: ЗАО «Тираж-51».
- Иоанн Кронштадтский. (2006). Слово на день Введения во храм Пресвятой Богородицы. Святой праведный Иоанн Кронштадтский. *Собрание сочинений*. Т. 3. (с. 336–338). Краматорск: ЗАО «Тираж-51».
- Лука, архиепископ Симферопольский и Крымский. (2007). Слово в день Введения во храм Пресвятой Богородицы. *Проповеди архиепископа Луки 1946–1948 гг.* (с. 29–36). Симферополь: Издание Симферопольской и Крымской епархии.
- Отто, Р. (2008). *Священное. Об иррациональном в идее божественного и его соотношении с рациональным*. А. М. Руткевич. (Пер. с нем.). Санкт-Петербург: Издание Санкт-Петербургского университета.

- Святой праведный Иоанн Кронштадтский. (2005). *Творения. Дневник. (Т. III. 1860–1861)*. Т. И. Орнатская, монахиня Серафима (Иванова), Э. С. Смирнова и др. (Сост.). Москва: Отчий дом.
- Элиаде, М. (2000). Священное и мирское. Н. К. Грабовский. (Пер. с фр.). *Мирча Элиаде. Миф о вечном возвращении*. (249–356). Москва: Ладомир.

References

- John of Kronstadt. (2006). Thoughts on the Temple and Orthodox worship. Holy righteous John of Kronstadt. *Collected works*. (V. 2, p. 3–335). Kramatorsk: ЗАО «Tirazh-51». [in Russian].
- John of Kronstadt. (2006). Word on the day of the Entry into the temple of the Blessed Virgin Mary. Holy righteous John of Kronstadt. *Collected works*. (V. 3, p. 336–338). Kramatorsk: ЗАО «Tirazh-51». [in Russian].
- Luke, Archbishop of Simferopol and Crimean. (2007). A word on the day of the Entry into the temple of the Blessed Virgin Mary. *Sermons of Archbishop Luke 1946–1948* (p. 29–36). Simferopol: Edition of the Simferopol and Crimean diocese. [in Russian].
- Otto, R. (2008). *Sacred. On the irrational in the idea of the divine and its relationship with the rational*. A. M. Rutkevich. (Translated from German). St. Petersburg: St. Petersburg University. [in Russian].
- Holy righteous John of Kronstadt. (2005). *Creations. A diary*. (Vol. III. 1860–1861). Т. И. Ornatkaya, nun Serafima (Ivanova), E.S. Smirnova and others (Compilers). Moscow: Otchiy dom. [in Russian].
- Eliade, M. (2000). Sacred and worldly. N. K. Grabovskiy. (Translated from French). *Mircha Eliade. The myth of eternal return*. (249–356). Moscow: Ladomir. [in Russian].

Надійшла до редколегії 31.01.2020 р.